

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Haziran/June 2024, ss. 41-56.

Geliş Tarihi–Received Date: 25.05.2024

Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.06.2024

Araştırma Makalesi – Research Article

DOI: 10.5281/zenodo.12655946

YASAYA KARŞI GELMEK: ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA TARMAŞIRIN HAN'IN DİN DEĞİŞTİRMESİ¹

(Defying the Yasa:

The Conversion of Tarmashirin Khan in Chaghatai Khanate)

Fatih ORTA²

ÖZ

Çağatay Hanlığı, Orta Asya'da Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han tarafından kurulmuş bir Moğol devletidir. Bu Hanlık uzun yıllar Büyük Moğol Hanlığı'nın gölgesinde kalmış ve diğer Moğol hanlıklarına nazaran daha az bağımsız hareket edebilmiştir. Diğer taraftan İpek Yolu üzerinde bulunmaktadır. Bundan ötürü siyasi, sosyal ve ekonomik önemi de vardır. Çağatay Hanlığı, diğer Moğol ulusları arasında sıkışıp kalmasından dolayı diğerleri gibi genişleme gösterememiş ve yıkılışına kadar hemen hemen aynı sınırları arasında kalmıştır. Tarmaşirin Han, Çağatay Hanlığı'nın son dönemlerinde tahta çıkmış bir hükümdardır. O, Duva Han'ın oğludur ve Duva Han neslinden tahta çıkanların sonuncusudur. İsminden de anlaşılacağı üzere Budist iken daha sonra ihtida ederek İslam dinine girmiş ve Alaaddin adını almıştır. Tarmaşirin Han, Çağatay Hanlığı tarihinde kayda değer özelliklere sahip bir figürdür. O bazı özellikleriyle diğer Çağatay hanlarından ayrılmaktadır. Tarmaşirin Han, diğer Çağatay Hanlığı hükümdarlarından farklı olarak devlet idaresinde farklı politikalar takip etmeye çalışmıştır. Şehirleşmeye ve ticari faaliyetlere ihtimam göstermiş ve böylece devletin rakipleri karşısında daha etkili bir konumda olacağını düşünmüştür. Ayrıca İslam'ı kabul etmesinin arka planında İslam dünyası ile ticari ilişkiler kurmak istemesi yatmaktadır. Diğer taraftan o, İran'daki İlhanlılar ve Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı ile de siyasi ve askeri münasebetlere girmiştir. Hem tebaasının desteğini arttırmak hem de ekonomik kaynaklar sağlamak amacıyla bu devletlere karşı mücadele vermiştir. Fakat bu mücadelelerden istediği sonuçları elde edememiştir. İslam dinini tercih etmesi daha muhafazakar Moğol tebaası tarafından müspet görülmemiş ve kendisine karşı bir muhalefet bloğu kurulmasına yol açmıştır. Muhalif grubun görüşüne göre Tarmaşirin Han, kurultaylara iştirak etmekten vazgeçmiş, dolayısıyla Cengiz Han'ın çizgisinden sapmıştır. Başını Çağatay ailesinden gelen ve gelecekte tahta iclas edecek olan Cenkşi ve Buzan'ın çektiği muhalif blok tarafından tahttan indirilmiş ve akabinde ölüme mahkûm edilmiştir. Bu makalede Tarmaşirin Han'ın siyasi ve askeri faaliyetleri ile birlikte esas olarak din değiştirmesinin arka planında neler olduğu üzerinde durulacaktır. Ardından da bu ihtidanın Çağatay Hanlığı'nda nasıl karşılandığı ve Tarmaşirin Han'ın tebaası karşısındaki konumu sorgulanacaktır.

¹ Bu makale yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, fatihortaa@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0003-1292-5249.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Hanlığı, Tarmaşirin Han, Din Değiştirme, İslamiyet, Moğol Aristokrasisi

ABSTRACT

Chaghatai Khanate was a Mongol state founded by Chagatai Khan, the son of Genghis Khan, in Central Asia. This Khanate remained in the shadow of the Great Mongol Empire for many years and had less independence compared to other Mongol Khanates. However, it held significant political, social, and economic importance due to its location along the Silk Road. Due to its geographical position, the Chagatai Khanate played a crucial role in the politics, trade, and economics of the region. It largely retained its borders without significant expansion or contraction until its eventual downfall. Tarmashirin Khan, a ruler who ascended to the throne during the later period of the Chagatai Khanate, is a notable figure in its history. He was the son of Duwa Khan and the last in line to rule from the Duwa Khan lineage. As his name suggests, Tarmashirin Khan converted to Islam after initially practicing Buddhism and took the name Alaaddin. Tarmashirin Khan's reign brought about significant changes compared to other rulers of the Chagatai Khanate. Unlike his predecessors, Tarmashirin Khan implemented different policies in state administration. He focused on urbanization and trade, believing that these efforts would strengthen his position against rival states. His conversion to Islam was partly driven by the desire to establish commercial relations with the Islamic world. Additionally, he engaged in political and military relations with the Ilkhanate in Iran and the Delhi Sultanate in India, both attempts to increase his support base and access economic resources. However, Tarmashirin Khan faced challenges from both his subjects and neighboring states. His conversion to Islam was met with resistance from some of his subjects, leading to the formation of an opposition bloc against him. This opposition accused Tarmashirin Khan of deviating from the traditional Mongol path by abstaining from participating in the traditional kurultais (assemblies). Ultimately, Tarmashirin Khan was deposed by an opposing faction led by Cenkşi and Buzan, members of the Chagatai family who would later ascend to the throne. He was also sentenced to death. This article explores Tarmashirin Khan's political and military activities, delves into the reasons behind his conversion to Islam, and examines how this conversion was received within the Chagatai Khanate, as well as his position among his subjects.

Key Words: Chaghatai Khanate, Tarmashirin Khan, Conversion, Islam, Mongol Aristocracy

GİRİŞ

Çağatay Hanlığı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'a verdiği topraklar üzerinde kurulmuş ve onun adıyla anılmıştır. Hanlık, Maverünnehir, Doğu Türkistan, Afganistan, Moğolistan gibi bölgeleri idare etmiştir. Etrafı diğer Moğol devletleri olan Altın Orda Hanlığı, İlhanlılar ve Yuan Hanedanı ile çevrilmiştir. Bundan dolayı Çağatay Hanlığı tarihi boyunca diğer Moğol devletlerinin gölgesinde kalmıştır. Çağatay Hanlığı'nın tarihini bu arada kalmışlık şekillendirmiştir.

Diğer taraftan Çağatay Hanlığı'nın tarihini şekillendiren bir diğer unsur İpek Yolu'dur. Çağatay Hanlığı, İpek Yolu güzergahında olması hasebiyle ticari

hareketliliğin olduğu kadar kültürlerin de taşınmasının merkezindedir. Bu yüzden muhtelif kültürler buraya taşınmış ve buradan da farklı noktalara intikal etmiştir. Bu durumun sonuçlarından birisi de dinlerin Çağatay coğrafyasında yaşadığı hareketliliklerdir. Bu süreçte İslamiyet de Çağatay Hanlığı'nda yayılım gösteren dinlerden birisidir. Gerçi bu dinin bu coğrafyadaki yayılımı yeni bir şey değildir. Fakat Moğol fütuhatından sonra burada yeni bir düzen kurulduğunu düşündüğümüzde İslamiyet'in de bölgede etkili olmaya başlamasını, yeni bir yayılım olarak kabul etmek mümkündür. İslamiyet bölgede sufi tarikatların kayda değer ölçüdeki çabalarıyla büyük bir yayılım sağlamıştır. Moğol fütuhatından önce ve sonrası için geçerli olan bu durumu kaynaklarda da görmemiz mümkündür. Sufi tarikatlar bölgede kurdukları zaviye, medrese, hankah gibi yapılarla bölge halkının maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanmasında etkili olmuşlardır.

Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet kuruluşun beri bazı hanlar tarafından tanınmışsa da bu dönemde bir İslamlaşmadan bahsetmek mümkün değildir. Hanlık'ta İslam dininin kök salması ancak yıkılışa doğru mümkün olmuştur. İşte burada Tarmaşirin Han oldukça merkezi bir durumdadır. Hanlık'ta İslamlaşmanın onun döneminde başladığına ilişkin genel bir kabul bulunmaktadır. Bu makalede Çağatay Hanlığı'nın inkıraz devrinde tahta iclas etmiş olan Tarmaşirin Han'ın birinci bölümde siyasi faaliyetlerine kısaca temas ettikten sonra diğer bölümlerde ihtida ederek Müslüman olmasındaki nedenler ve etmenler ile bunun sonuçlarını inceleyerek bu din değiştirme hadisesinin Moğol aristokrasi nezdinde nasıl karşılandığı üzerinde duracağız.

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

1. Tarmaşirin Han'ın Din Değiştirmesi

Duva Han, Çağatay Hanlığı'nda en uzun süre hükümdarlık yapan kişidir. O, yaklaşık otuz yıl süren hanlığından sonra ölünce geriye bir hayli şehzade bırakmıştır. Bunlardan birkaçı kendisini takiben sırayla han olmuşlardır (Kafalı, 2005: 117, 122). Böylece Çağatay Hanlığı tarihinde 'Duva Hanedanı' olarak tesmiye edebileceğimiz bir süreç başlamıştır. Tarmaşirin Han, Duva Han'ın evlatları arasında tahta çıkan sonuncu kişidir.

Tarmaşirin, ismi ile muhakeme edilirse Budist olarak doğmuştur. Tarmaşirin adının kökeni Sanskritçe *Dharmasri*'den gelmekte olup Budizm'in ilkelerine saygı gösteren manasındadır (Biran, 2003: 745; Uyar, 2015: 226; Grousset, 2010: 379). İsmi kökeninin Dharamachari'nin Moğolca versiyonu olduğu da düşünülmektedir (Ahmad, 1961: 188). Ömrünün son 10 yılında İslam'ı kabul ettiği düşünülmekte olup ne zaman Müslüman olduğu belirsizdir. İslam'a geçişinden sonra Alaaddin ismini alarak *Sultanü'l-Azam* unvanını kullanmıştır (Biran, 2003: 745; Özgüdenli, 2020: 240). Tahta çıkış tarihi konusu da tartışmalıdır. Kimi araştırmacılar 1325 tarihini ileri sürerken (Kafalı, 2005: 133) bazıları da 1331 tarihi dikkate almaktadır (Biran, 2002: 744). Hükümdarlığı boyunca İran'da İlhanlılar ve Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı ile mücadele içerisinde olmuştur.

Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabul tarihi muğlak olup 1325 ve 1328-29 tarihleri üzerinde durulmaktadır. El-Ömeri, Tarmaşirin Han'a ayırdığı satırlarında, Maverainnehir'de İslam'ın hükümdarlarca kabulünün 1324-25 (H. 725) yılından sonra olduğunu belirtmektedir (el-Ömeri, 2014: 88). Buna göre Tarmaşirin Han ömrünün son on yıllık periyodunu Müslüman olarak geçirmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, adından yola çıkarak yapılan yorumlarda Müslüman olmadan önce Budist olduğu düşünülmektedir. Daha sonra Müslüman olarak Alaaddin adını da kullanmaya başlamıştır. Fakat burada han olmadan önce mi sonra mı Müslüman olduğu bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Ayrıca hangi şartlar altında İslam dinine geçtiği de belirsizliğini korumaktadır (Biran, 2002: 746; Samie, 2017: 640). Bununla beraber Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde sufilerin, siyasi ilişkilerin ve bürokratların tesiri gibi birkaç başlık altında toplanabilecek etmenler mevcuttur. Burada sırasıyla bu unsurların Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesindeki etkileri ele alınacaktır.

Araştırmacıların bir kısmı Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde başat etmenin tasavvuf olduğunu ifade etmiştir (Kitapçı, 2013: 156; Arslan, 2014: 253). Gerçekten de öteden beri Çağatay topraklarında sufi tarikatların yoğun bir faaliyette bulunduğu bilinmektedir. İbn Battuta, seyahatnamesinde pek çok medrese gördüğünden ve birçok sufi ile tanıştığından bahsetmektedir. Moğolların İslamlaşmasında sufilerin etkisinin yadsınamaz olduğunu kabul etmekle beraber bu sürecin gerçekleşmesinde muhtelif unsurların rolü olduğunu da unutmamak gerekmektedir. İbn Battuta, Kebek Han ile onun zamanında etkin

bir isim olan Şeyh Bedreddin Meydanî'nin bir konuşmasını bize aktarır (İbn Battuta, 2000: 531). Jackson, Maverâünnehir'de nüfuzlu birisi olan bu Şeyh'in Kebek ve kardeşi Tarmaşirin'in din değiştirmesinde etkili olup olmadığını bilinmediğini ifade etmektedir (Jackson, 2017: 345).

Tarmaşirin'in Müslüman olmasında etkili olan kişilerin başında Şeyh Yahya Ebu el Mefahir Baherzi³ (ö. 1336) gelmektedir. Son on beş yılını Buhara'da geçiren bu şeyh, Kübreviyye ekolünün önemli sufilerindendir. Baherzi ailesi, Buhara'da zengin bir vakfın başında bulunmuş ve Çağatay hükümdarlarından oldukça hürmet görmüştür. Yahya Ebu el-Mefahir Baherzi, Berke Han'ı İslam'a döndüren Seyfeddin Baherzi'nin de torunudur (Uyar, 2015: 226). Biran'a göre, bu şeyh, Tarmaşirin Han'ın Müslüman olmasını etkileyen kişilerin başında gelmektedir (Biran, 2002: 746).

İbn Battuta'nın zikrettiği Şeyh Hasan ve Şeyh Hüsameddin Yağî⁴ da Tarmaşirin Han'ın Müslüman olmasında etkisi bulunan diğer sufilerdir. Birincisi, Han'a evlilik yoluyla bağlıdır ve kaynaklarca pek zikredilmez ve ikincisi Tarmaşirin Han'dan hediye kabul etmemesi ve Cuma namazına geç geldiği için onu azarlamasıyla ünlenmiştir. Bu isimlerin Tarmaşirin Han üzerinde ciddi bir etkisi olduğu görülmektedir. Jackson, bunların, belki de bir tesadüf sonucu olarak Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabul etmesini sağlayan isimler olabileceğini ifade etmektedir (Jackson, 2017: 345). Biran, burada, bu ve benzerlerinin Tarmaşirin Han'ın Müslüman olmasında anılmadığını belirtir (2002: 746-747).

İbn Battuta seyahatnamesinde, Maverâünnehir'e geldiğinde Şeyh Hüsameddin Yağî'ya dair olan izlenimlerini de aktarmaktadır. Ona göre, Hüsameddin Yağî her Cuma halka vaaz veren, Tarmaşirin Han'a iyilik yapmasını emreden, münkerden, zulümden sakındıran, hükümdardan hediye almayan, yemeğini yemeyen ve verdiği elbiseleri giymeyen birisidir (İbn Battuta, 2000: 534). Meşhur seyyah, Hak

³ Kirman'da doğdu. Necmeddin-i Kübra'nın halifelerinden Seyfeddin Baharzi'nin torunudur. İlk eğitimini babası Burhaneddin Ahmed'den alan Yahya, irşat hırkasını ondan giydi. Babası vefat edince (1297), onun halifesi Latifüddin Nuri'ye intisap etti. İran, Irak, Suriye ve Anadolu'yu dolaştı. 1309'da hac dönüşü Mısır'a gitti. 1312'de gittiği Buhara'daki dedesi Seyfeddin Baharzi'nin hankahında vaaz ve irşada başladı. 1333'de İbn Battuta tarafından ziyaret edildi. Fethabad'da vefat etti. *Evrâdü'l-abbâb ve fuşû'ü'l-âdâb* ile *Vakıfnâme* isimli eserleri vardır (Uludağ, 2013: 240).

⁴ Zekeriya Kitapçı, İslam dinini bir iman coşkusuyla kabul eden Tarmaşirin Han'ı asıl irşat edenin İmam Hüsameddin Yağcı [Yağî] adında bir gönül erinin bulunduğunu ve bunun adından da anlaşılacağı gibi Türk dervishi olduğunu ifade eder (Kitapçı, 2013: 156).

Teâlâ'nın erdemli kullarından biri olarak tavsif ettiği Hüsameddin Yağı ve Tarmaşirin Han'a dair şöyle bir olay nakleder:

“Bu hükümdarın erdeminden olmalı; bir gün ikindi namazı için mescide gelmiştim. Sultan henüz ortalıkta yoktu, gençlerden biri seccade getirdi ve sultanın her zaman namaz kıldığı yere, mihrabın tam karşısına serdi. Sonra İmam Hüsameddin Yağı'ya yanaşarak: ‘Efendimiz abdestini bitirene kadar beklememişi istirham ediyor!’ dedi. Ama Hüsameddin Yağı derhal kalktı: ‘Namaz!’ dedi; yani salât [=namaz]. Ve devam etti. ‘Berâ-yı Huda u berâ-yı Tarmaşirin?’ Yani; ‘Namazı Allah için mi, Tarmaşirin için mi kılacağız?’ diye çıkıştı! Müezzine derhal kamet getirilmesini emretti. Sultan seğirtti ve son iki rekâta yetişebildi; mescidin kapısında, halkın ayakkaşlarının bulunduğu yerde kılabilirdi ve kaşırdıklarını da kaza etti! Yine de gülerek imam yaklaştı, onunla kucaklaştı, mihrabın tam karşısına föktü. İmam onun yanında, ben de imamın yanındaydım. Bana dönüp şöyle dedi: ‘Ölkene döndüğünde anlat ki; Acem’den gelen bir dervişin Türk hükümdarıyla muamelesi böyledir işte!’ (İbn Battuta, 2000: 533-34).⁵

Tarmaşirin Han'a doğru giden İbn Battuta, yolu üzerinde, Buhara civarında Fethâbâd adlı bir yerde konaklamıştır. O burada Şeyh Seyfeddin Baharzi'nin kabrinin yer aldığını, Seyfeddin Baharzi'ye ait vakıfları çok olan bir tekkenin bulunduğunu belirtmektedir (2000: 529).Türkistan'da büyük bir yayılım gösteren Kübreviyye tarikatı, vakıflar aracılığıyla kendisine maddi kaynak oluşturmayı başarmıştır. Biran, vakıf belgelerinde arazileri işlemek için kölelerin satın alınmasını ve bunların azat edilmesine dair hükümlerin bulunduğunu ve ayrıca din değiştiren birkaç Moğol'un isimlerinin geçtiğini ifade etmektedir (2002: 751).

Tarmaşirin Han'ı Maverâünnehir hükümdarları arasında İslam'ı ilk seçen kişi olarak gösteren el-Ömeri'ye göre Han, İslam'ı destekleyerek yaymaya çalışmış ve bu gayreti imamlar, fakihler, şeyhler ve dervişler tarafından da desteklenmiştir (el-Ömeri, 2014: 88-89).Tarmaşirin Han'ın sufilerin tesiriyle din değiştirip değiştirmediği karanlık bir nokta olarak karşımızda durmakla birlikte ülke topraklarında İslamiyet'in yayılmasında bu sufilerin tesiri ve katkısı inkâr edilemez. Ayrıca Han'ın bu sufileri çevresinde bulundurması, onlara verdiği önemin bir sonucudur. Tarmaşirin Han'ın bürokratları arasında Müslümanların da

⁵Uyar'a göre bu rivayet, Tarmaşirin Han'ın, İslami bir otorite addedilen Şeyh Hüsameddin Yağı'ya olan hürmetini ve bağlılığını açıkça ortaya koymaktadır (Uyar, 2015: 227).

bulunduğunu ifade edebiliriz. Müslüman bürokratların Moğol İmparatorluğu'nun ve daha sonra Çağatay Hanlığı'nın teşekkülünden itibaren idari görevlere getirilmesi bilinen bir durumdur. Tarmaşirin'in Hanlık'taki eğilimi takip ettiği ve bürokratlarının ve emirlerinin zaten Müslüman olduğu yönünde kanıtlar vardır. El-Ömerî'nin bize aktardıklarına göre Tarmaşirin Han'ın İslam olduğu sıralarda kendisiyle birlikte Müslüman olanlar olduğu gibi kendisinden önce de İslam dinine giren beyleri ve askerleri bulunmaktaydı (2014: 89). Woods, Tarmaşirin'in emirlerinin yüzde elli ila yetmişinin Müslüman ismi taşıdığı sonucuna ulaşmıştır (May, 2012: 74; Biran, 2003: 750). Tarmaşirin'in çevresindeki askerlerin ve bürokratların Müslüman olması onun din değiştirmesinde ne kadar etkili olduğu tartışılabilir fakat Hanlık'ta İslam dinine eskisine nazaran olumsuz duygularla yaklaşmadığını göstermektedir.

Biran, Tarmaşirin'in din değiştirmesinin iyi bir siyasi nedeni olduğunu ve bunun, İbn Battuta'nın da doğruladığı gibi Delhi Sultanı ile dostane ilişkiler kurmasına imkân verdiğini ve sultanın misillemesinden kaçındığını ifade etmektedir (Biran, 2003: 746). Yukarıda da ifade edildiği üzere, Tarmaşirin Han, Delhi Türk Sultanlığı ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Bunun nedeni de Delhi Sultanı'nın İlhan ile dostluk ve ittifak kurma ihtimalidir ki, Tarmaşirin iki güçlü devlet arasında kalmak istememesinden dolayı bunu yapmıştır. Bunun bir sonucu olarak da İslamiyet'i benimsemiş olabilir. Juergen Paul, Tarmaşirin'in 1325 civarında İslamiyet'i benimsediğini ve bu din değiştirmeden siyasi sonuç alan ilk kişi olduğunu yazmakla birlikte bu siyasi sonuçların neler olduğunu yazmamıştır (Paul, 1990: 283).

Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesinin nedenlerinden bir diğerinin de Çağatay Hanlığı'nı ekonomik olarak güçlendirme kaygısı olduğunu düşünüyoruz. Bu durum Çağatay Hanlığı ekonomisinin diğer Moğol hanlıkları ile mukayese edildiğinde daha rahat anlaşılabilir. Diğer hanlıklar ticaret yollarından faydalanırken Çağatay Hanlığı, önemli ticaret şehirlerini bünyesinden barındırmasına rağmen ekonomik olarak zayıftır. Tarmaşirin Han zamanında Çağatay Hanlığı kapıları Mısırlı ve Suriyeli tüccarlara açılarak ticaret desteklenmiştir. Tarmaşirin Han'ın bu hareketi, ülkesindeki ticareti destekleyerek devletlerarası arenada ağırlık kazanmaya yönelik olabilir. Zira ondan önce Hanlığın ticaret politikası daha içe dönüktür. Bu da Hanlığın

gelişmesine ve güçlenmesine engel teşkil etmektedir. May, Tarmaşirin'in Budizm'den İslam'a geçişini Müslüman tüccarlar arasında desteğini arttırmak ve Orta Asya'yı diğer kazançlı pazarlara bağlama çabası olabileceğini ileri sürmektedir (May, 2012: 185). Ayrıca İpek Yolu gibi önemli bir ticaret yolunun Çağatay Hanlığı sınırları içinden geçmesi de Tarmaşirin'in ticarete meyletmesine bir neden olabilir. Tarmaşirin Han, güçlü devletler arasında sıkışıp kalmanın dezavantajını yaşayan Çağatay Hanlığı'nın çıkış yolunun ticarete yönelmek olduğuna kanaat getirmiştir. Diğer taraftan siyasi ve askeri alanlarda istenilen başarıların tam olarak sağlanamaması da Hanlığın ticari yönünün geliştirilmesinin önünü açmıştır.

Tarmaşirin Han, ihtida ederek Müslüman olduktan sonra İslam'ı önce Çağatay hanedanı mensuplarına ve kendisine bağlı kişilere benimsetmeye çalıştı (Buğra, 2021: 223). Buna ilave olarak Tarmaşirin Han'dan önce ordu kumandanları arasında da İslamlaşmanın başladığını yukarıda zikretmiştik. Tarmaşirin Han'ın kendisinden önceki Müslüman Çağatay hükümdarlarından farkı, onun kitlesel bir ihtidanın önünü açtığıdır. Ebülğazi Bahadır Han, Tarmaşirin Han ile beraber Maveräünnehir ulusunun tamamının Müslüman olduğunu yazar. Yine o, daha önce Barak Han'la beraber Müslüman olanların ondan sonra tekrar eski dinlerine geri döndüğün fakat Tarmaşirin Han'la beraber Müslüman olanlarda böyle bir durum olmadığını ifade etmektedir (2020: 116). Diğer taraftan Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi, sadece Moğolları etkilemekle kalmamıştır. Moğol topraklarında ikamet eden Uygurlar arasında da Tarmaşirin Han ile birlikte İslamiyet'i benimseyenler mevcuttu (Çandarlıoğlu, 2012: 243; Gömeç, 2015: 176). Tarmaşirin Han'ın takip ettiği İslamlaşma politikası Yedisu bölgesinde mukim olan Kırgızları da etkilemiş ve bazı Kırgız boyları onunla birlikte İslam'ı benimsemişlerdir (Erşahin, 1999: 409).

2. Tarmaşirin Han'ın İhtidası Ve Moğol Aristokrasisi

Çağatay Hanlığı'nın idari ve askeri organizasyonunda Ulus Emirleri olarak da tesmiye edilen Moğol aristokrasinin çok önemli bir yeri vardır. Ulus Emirleri, Hanlık'ta icra ettikleri vazifelerden ve statülerinden dolayı bir aristokrat sınıfı olarak kabul edilebilir. Bunlar Hanlığın siyasi, ekonomik ve idari işlerini organize ve kontrol ettikleri gibi Moğolların sosyo-kültürel faaliyetlerinde de söz sahibidir. Böylece Ulus Emirleri, Cengiz Han neslinin iktidarında kuvvetli bir

mevki elde ederek Hanlığı muhtelif cephelerden sarmıştır. Çağatay Hanlığı'nda olduğu gibi diğer Moğol hanlıklarında da bu emirlere/boy beylerine rastlanmaktadır.⁶

Cengiz Han, ölmeden önce ülke topraklarını evlatları arasında taksim ettiği gibi, bu topraklarda yaşayan halkları da taksim etmiştir. Buna göre Barlas, Celayir, Suldus ve Arlat boyları Çağatay'a tahsis edilmiştir (Kafalı, 2005: 83-84). Hanlığın hemen hemen tamamında etkindirler. Mezkur boyların beyleri veya emirleri, öncelikle idari ve askeri işleyişinin içerisinde olmakla birlikte Çağatay Hanlığı'nın kaderini tayin etme ihtimalleri de bulunmaktaydı.

Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve bunu Çağatay ulusunda yaymaya çalışması, bir siyasal ve toplumsal dönüşümün habercisidir. Din, siyasi ve sosyal değişimlerde başat rol oynayan olgulardandır. Dinin, dini grup, cemaat, kurum ve kuruluşları, toplumu, siyaseti, iktidar seçkinlerini, devlet sistemini nasıl etkilediği, siyasi değişimlerin gerçekleşmesinde çok büyük fonksiyonları olduğu görülmektedir (Okumuş, 2017: 123).

Din Sosyolojisi adlı eserinde Hans Freyer, örf ve adetlere göre kurulan düzene aykırı davranmanın bazı müeyyideleri olduğunu ve bunlara muhalif hareket edenin hor görüldüğünü ve tasvip edilmediğini ifade etmektedir (1964: 14).Tarmaşirin Han'ın durumu da bu tespite uygunluk göstermektedir. Zira Han, içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına ve hatta Moğol elitinin menfaat ve düşüncelerine mugayir davranmıştır. Han'ın yanlış yaptığını öne sürenler de bir cephe oluşturarak onu tahttan indirmeyi başarmışlardır. Yani, önce Han, hor görülmüş ve tasvip edilmemiş, ardından da bir cezai yaptırımla karşı karşıya kalmıştır.

Din değiştirme olgusu aslında dini-dünya görüşünün değişmesi demektir. Mühtedinin eski ve yeni dindaşlarının dünya görüşü farklıdır. Bu yüzden bir kişinin dini inancını değiştirmesi aslında onun din anlayışını temsil eden grubun veya mezhebin kendi din anlayışını yeni durumlara uyarlayabilme yeteneğinin zayıfladığına, dolayısıyla toplumda önemli değişimler yaşadığı ve bunları dini açıdan anlayıp yorumlamada sıkıntılar çektiğine de işaret etmektedir (Kirman,

⁶ Altın Orda Hanlığı'nda bu emirlere Karaçi Beyler denilirdi. Bkz. Schamiloglu,1984: 283-297; Alan, 2012: 1-20. İlhanlılardaki Moğol emirlerine dair bkz. Hope, 2017: 181-199.

2004: 84).Tarmaşirin Han'ın üyesi olduğu toplum, geleneksel toplum yapısının özelliklerini göstermektedir. Geleneksel toplumda kişi, toplum ve din adına kendine empoze edilen normlara ve davranış biçimlerine uymak durumundadır (Günay, 2006: 395). Geleneksel toplumlarda, toplumsal yaşantının ilkelerini belirlemede ve kurulu düzeni muhafaza etmede dinin büyük bir etkisi vardır. Bundan dolayı geleneksel toplumlarda dinin temel sosyal fonksiyonlarından birisi de muhafazakârlık olmaktadır (Günay, 2006: 396). Tarmaşirin Han, içinde yaşadığı toplumda “muhafazakâr” olarak hareket etmekten ziyade “heterodoks” bir şekilde davranarak mevcut toplumsal yapıdan ve kimlikten uzaklaşmıştır.

Tarmaşirin'in tahttan indirilmesine dair pek çok görüş ileri sürülmüştür. Kaynaklarda kısaca geçirilen açıklamalardan ötürü günümüz araştırmacılarının bu konu hakkında muhtelif varsayımları ve görüşleri mevcuttur. Bunları Tarmaşirin tahttan isteği ile çekilmesi ve sonra öldürülmesi, Cengiz Han Yasası'ndan uzaklaşması, halkını ziraata ve yerleşikliğe teşvik etmesi/zorlaması, olası bir kültürel değişim korkusu ve Tarmaşirin'in din-devlet işlerinde denge kuramaması şeklinde sıralayabiliriz. Tarmaşirin Han'ın neden hanlıktan azledildiği sorusuna verilen/verilebilecek pek çok cevap vardır. Burada önce bu soruya verilen cevaplara temas edilecek, ardından da bu konudaki görüşümüzü ortaya koyacağız.

Çağatay coğrafyasında İslamlaşmanın geç gerçekleşmesindeki en önemli faktörlerin başında Cengiz Yasası gelmektedir. Tarmaşirin Han'a dair yapılan yorum ve değerlendirmelerdeki genel kanı onun Yasa'yı ve gelenekleri saymaması gelmektedir. Cengiz Yasası, tüm Moğol coğrafyasında baştan ayağa Moğolların yaşantılarını tanzim etmiştir. Kafalı, Cengiz Yasası'nın esaslar bakımından İslamiyet ile uyuşmadığı kanaatindedir (2005: 45). Gerek han sülalesi gerekse de Moğol elitinin sıkıca tutundukları ve destekledikleri Yasa, Moğol geleneklerinin savunulması gerektiğini salık verdiğinden dolayı, Çağatay coğrafyasına İslamiyet'in girişi zor ve geç olmuştur. Memluk kaynaklarında da onun şeriatı uyguladığını ve Moğol yasalarını çiğnediğini söylemektedir (Jackson, 2017: 360).

Tarmaşirin'in tahttan indirilmesinde esas gerekçe olarak Cengiz Han'ın çizdiği çizgiden uzaklaşması gösterilmektedir. İbn Battuta'daki kayıttan da Tarmaşirin'in muhaliflerinin onu tahttan indirme gerekçelerinin Cengiz Han çizgisinden çıkması olarak gösterildiği anlaşılmaktadır (İbn Battuta, 2000: 536).

Natanzî de onun zamanında törenin bozulduğunu kaydetmiştir (Mu'ineddinNatanzî, 2023: 121). Hanlığının son dört senesinde Almalık bölgesine hiç gitmediği için Cengiz Yasası'na riayet etmemekle itham edilmiştir (Kafalı, 2005: 136). Almalık'ta yapılan geleneksel kurultayla Hanlığın iç ve dış politikası belirleniyor, Çağataylıların bir araya gelmesi sağlanıyordu.⁷ Bu kurultayların bir amacı da liderin otoritesinin tebaasına yansıtılması, aktarılmasıdır. Tarmaşirin Han'ın idari mekanizma içerisinde zayıf kalmasının sebeplerinden birisi de bu geleneksel kurultaylara katılmayarak otoritesini tebaasına gösterememesidir.

Tarmaşirin Han, İslam'ı kabul ettiğinde artık içinde bulunduğu toplumun fertleri ile arasında bir set ortaya çıkmıştı. Ayrıca İslam ülkeleri ile ilişkiler kurmaya çalışması, Irak ve Suriye'den gelen tacirlere kapılarını açması da bunu göstermektedir. Zira geleneksel Moğol elitinin düşüncesinde bunun gerçekleşmesi zor bir ihtimaldir. El-Ömeri'deki bir kayıta, Tarmaşirin Han'dan önce ülke kapılarının Mısır ve Suriye tüccarlarına kapalı olduğu, yolu bu ülkeden geçenlerin de bin bir güçlüklerle gidebildiğini yazmaktadır. Fakat bu, Maverâünnehir ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırmıştır (Barthold, 2013: 171). Michael Hope, Tarmaşirin Han'ın tahttan indirilmesinde DöreTemür'ün soyuna olan bağlılığın ve Çağatay Ulusunun doğu ve batı parçaları arasındaki kopukluğun katkısı olduğunu ileri sürmektedir (Hope, 2022: 308-309). Devin Deweese de İslamiyet'in Hanlığın doğu kesimlerinde yeterince yerleşmediğini ve bunun sonucunda da Tarmaşirin Han'ın 1334 yılında tahttan indirildiğini ifade etmektedir (2022: 223).

SvatSoucek, Fars/İran kökenli bir dervişin imam olarak tanımlanmasını,⁸ ister yerel isterse İran menşeli olsun, İranî unsurların gücünü gösterdiği kanaatini taşımaktadır (Soucek, 2000: 120). Bu itirazı yahut kanaati dikkate alırsak Tarmaşirin Han'a karşı Moğol elitinin cepheleşmesinin altında yatan etmenin dini tercih olup olmadığını da sorgulayabiliriz. İsenbike Togan, bir makalesinde Cengiz Han'ın dinler arasında ayırım yapmadan kendi idaresini dinler üstü bir konuma getirdiğini ve o dönemdeki dinler arası mücadeleye son vererek din ve devlet işlerini birbirinden ayırdığını ifade etmektedir (2008: 293). Bize göre, Moğol elitinin Tarmaşirin Han'a muhalefетinin sebebi, Han'ın dini tercihindendir.

⁷ Moğollarda kurultaya dair bkz. Donuk, 2010: 1-12; Houdus, 2012-2013; Hope, 2012: 87-115.

⁸ Burada kastedilen kişi Hüsameddin Yağrı'dır.

ziyade, din değiştirme ile gerçekleşmesi muhtemel bir kültür değişmesidir. Buell bu noktada, Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabulünün muhafazakâr Moğollar tarafından lanetlendiğini ve bu din değiştirmenin hanedanı köklerinden ayırarak Batı Türkistan'ın İran ve Türk kültürüne benzemesine neden olduğunu ifade etmektedir (Buell, 2003: 87-88).

Biran, Safedi'ye dayanarak Tarmaşirin'in Moğolları ziraat yapmaya zorlamasının onun tahttan indirilmesiyle ilişkili olduğunu düşünmektedir (2002: 749). Max Weber, geleneksel otoritenin ekonomik faaliyetler üzerindeki temel etkisinin geleneksel tutumları güçlendirme yönünde olduğunu ifade etmektedir (2017: 78). Bu ise yönetici erkin meşruiyetini sağlayan unsurlardan birisidir. Tarmaşirin Han eğer tebaasına tarımı dayatmışsa geleneksel tutumları desteklemediği ve devam ettirmediği için bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bilindiği üzere Moğollar tarım işlerinden ziyade hayvancılıkla meşguldür. Aynı zamanda tarımla uğraşan kesim şehirli nüfustu. Moğollar tarım ve şehir gibi mefhumlara uzak bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Fakat bu durum, Moğolların farklı kültürlerle temasıyla zaman içerisinde değişmeye başlamıştır. 1326 itibarıyla bazı Çağatay emirleri tarımla meşgul olarak Buhara yakınlarında arazi ve bahçelere sahip olmuşlardır (Biran, 2003: 749).

SONUÇ

Bu çalışmada Tarmaşirin Han'ın İslam dinini kabul etmesinin altında yatan etmenleri ve bu din değiştirmenin nasıl bir şekilde sonuçlandığını ortaya çıkarmaya çalıştık. Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesinde birkaç sebep bulunmaktadır. Çağatay sahasında sufi tarikatların çokluğundan dolayı halk arasında tasavvufun yaygın olduğu ve bu durumun hükümdarı, Tarmaşirin Han'ı etkilediğini düşünebiliriz. Hanlık'taki sivil bürokratlar arasında Müslümanların olması, yönetici kademe arasında İslamiyet'in kabul görme olasılığını yükselten bir başka etmendir. Ayrıca siyasi ilişkilerin din değiştirmede bir başka etmen olduğu görüşündeyiz ki bu durum daha çok yönetim kademesini ilgilendiren bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesinde ve Çağatay topraklarında İslamlaşmanın gerçekleşmesinde bu üç sebep, tasavvuf, bürokratlar ve siyasi ilişkilerin rolü olduğunu ifade edebiliriz. Bunun yanında Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabulünde ticaret politikasının da önemli olduğu görülmektedir. Tarmaşirin Han'ın İslam

dinini benimsemesinde tasavvuf, siyaset ve ticaretin etkisinin olduğunu göstermeye çalıştık. Muhtelif unsurların etkili olduğu bu durumda mezkûr sebeplerden hangisinin daha ağır bastığını söylememiz zordur. Öte yandan bu sebeplerin birbirleri ile ilintili olduğunu ifade edebiliriz. Tarmaşirin'in hükmettiği coğrafyada kuvvetli bir altyapısı bulunan İslam dini, bu coğrafyada tasavvuf vasıtasıyla geniş kitlelere ulaşma imkânı yakalamıştır. Bunu Çağatay hanlarının fark etmemesi veya görmezden gelmesi düşük bir ihtimaldir. Ayrıca, Tarmaşirin'in siyasi olarak konumunu korumak ve daha iyi hale getirmek için politik bir hamle olarak İslam dinine girmiş olabilir. Maverâünnehir'in coğrafi imkânlarından faydalanmak ve bu suretle devletin maddi imkânlarını güçlendirmek amacıyla İslamiyet'i kabul etmiş olabilir.

Tarmaşirin Han'ın tahttan indirilip öldürülmesi de çok yönlü bir olaydır. Tarmaşirin Han'ın töreden uzaklaşarak kurultaylara katılmaması ve ardından öldürülmesi, halkını tarıma ve yerleşik hayata teşvik etmesi/zorlaması, kültür değişimi endişesi ve din-devlet ilişkilerinin belirlenmesi gibi başlıklar altında Tarmaşirin Han'ın tahttan indirilmesi olayının arka planını incelemeye çalıştık. Siyasi, toplumsal ve ekonomik temellere dayanan bu sebeplerin tamamının Tarmaşirin Han'ın hal edilmesi ile ilgili olabileceği gibi içlerinden birisi de olabilir. Bize göre, bu olayın sebebi, din değiştirme ile olması muhtemel bir kültür değişimi endişesidir. Elllerinde gücü ve imtiyazı kaybetmek istemeyen Moğol aristokrasisi, Tarmaşirin Han'ın Yasa'dan uzaklaşmasını bahane göstererek onu hanlıktan azletmişlerdir.

KAYNAKÇA

Ahmad, Aziz (1961). "Mongol Pressure in an Alien Land", *Central Asiatic Journal*, 6 (3).

Alan, Hayrunnisa (2012). "Altın Orda Hanlığı'nda Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi*, 54.

Arslan, İhsan (2014). *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi.

Barthold, V. V. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Ragıp Hulusi Özdem, çev; İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprman, haz.). Ankara: TTK.

Biran, Michal (2002). "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of the American Oriental Society*, 122 (4).

Buğra, M. Emin (2021). *Şarki Türkistan Tarihi*. İstanbul: Ötüken.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2012). Uygurlar. *İslam Ansiklopedisi* (c. 42). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Deweese, Devin (2022). "Moğol İmparatorluğu'nda İslamlaşma". (Mustafa Uyar, çev.). *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, Nicola DiCosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, (haz.), İstanbul: Kronik Kitap.

Donuk, Abdülkadir (2010). "Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği", *Tarih Dergisi*, 52.

Ebülgazi Bahadır Han (2020). *Şecere-i Türk & Türk'ün Soyağacı* (Arif Acaloğlu, haz.). İstanbul: Selenge.

Erşahin, Seyfettin (1999). "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Mülahazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1).

Freyer, Hans (1964). *Din Sosyolojisi* (Turgut Kalpsüz, çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Grousset, Rene (2010). *Bozkır İmparatorlukları* (Reşat Uzmen, çev.). İstanbul: Ötüken.

Günay, Ünver (2006). *Din Sosyolojisi*. 7. bs. İstanbul: İnsan.

Hope, Michael (2012). "The Transmission of Authority through the Qurultais of Early Mongol Empire and Ilkhanate of Iran (1227-1335)", *Mongolian Studies*, 34.

Hope, Michael (2017). "The Pillars of State?: Some Notes on the Qarachu Begs and Keşikten in the Il-khanate (1256-1335)", *Journal of Royal Asiatic Society*, 27 (2).

Hope, Michael (2022). "The Middle Empire". *The Mongol World*, Timothy May, Michael Hope, (ed.), New York: Routledge.

Houdus, Florence (2012-13). The Qurultai as a Legal Institution in the Mongol Empire", *Central Asiatic Journal*, 56.

İbn Battuta (2000). *İbn Battuta Seyahatnamesi I* (Sait Aykut, çev.). İstanbul: YKY.

Jackson, Peter (2017). *The Mongols and Islamic World from Conquest to Conversion*. New Haven-London: Yale University.

Kafalı, Mustafa (2005). *Çağatay Hanlığı*. Ankara: Berikan.

Kirman, M. Ali (2004). “Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Dini Araştırmalar*, 6.

Kitapçı, Zekeriya (2013). *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*. Konya: Yedikubbe.

May, Timothy (2012). *The Mongol Conquest in World History*. London: ReactionBooks.

Mu’ineddinNatanzî (2023). *Müntehabü’t- Tevârih-i Mu’înî(İskender Anonimi)*(Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz, Fatih Bostancı, çev.). İstanbul: Bilgeoğuz.

Okumuş, Ejder (2017). *Dinin Gölgesinde*. Ankara: Maarif Mektebi.

Özgüdenli O. Gazi (2020). *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken.

Paul, Juergen (1990). “ScheicheundHerrscher in Khanat Çağatay”, *Der Islam*, 67 (2).

Samie, August (2017). Tarmashirin Khan’s Conversion to Islam (ca. 1330s). *Great Events in Religion: An Encyclopedia of of Pivotal Events in Religious History* (c. 2) (Florin Curta, Andrew Hold, ed.). Santa Barbara: ABC Clio.

Schamiloglu, Uly (1984). “The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization Mongol Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4.

Soucek, Svat (2000). *A History of Inner Asia*. New York: Cambridge University.

Şihabeddin Fazlullah el-Ömerî (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* (Ahsen Batur, çev.). İstanbul: Selenge.

Togan, İsenbike (2008). “Orta Asya’da Bir Geçiş Dönemi”. *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, (Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara, Osman Yorulmaz, haz.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Uludağ, Süleyman (2013). Yahya b. Ahmed el-Baharzi. *İslam Ansiklopedisi* (c. 43). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Uyar, Mustafa (2015). “Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”. *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, Hamiyet Sezer Feyzioğlu, (ed.), Ankara: Hel.

Weber, Max (2017). *Bürokrasi ve Otorite* (Bahadır Akın, çev.). Ankara: Adres.